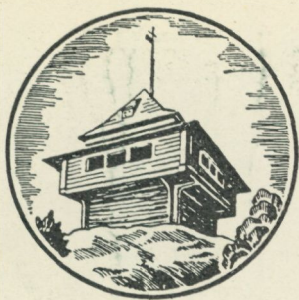

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1946**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1946

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM GÖSTA BERG SIGFRID SVENSSON

Omslaget: Krönfigur från stavkyrka i Vossestrand, Hordaland, Norge. Skulpturen är i uppsatsen "Djevelen fra Vossestrand" (sid. 153 o. följ.) föremål för en närmare undersökning av konservator Reidar Kjellberg, Norsk folkemuseum, Oslo. Nordiska museet 16,629 c. Foto Märta Claréus.

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1946
Djuptrycksplanscher och omslag från Nordisk Rotogravyr

DJEVELEN FRA VOSSESTRAND

av Reidar Kjellberg

A rtur Hazelius hadde som vanlig gjort et lykkelig grep da han i 1874 knyttet til seg som medarbeider i Norge den unge telemarkingen Torjus Leifsson Jore, eller Bolkesjö som han siden kalte seg. Den 15-årige bondegutten ble revet med av begeistring hos Hazelius, "min velgjører" og "min oppdrager", som han kalte sin svenske venn. Under stadig (og høyst nødvendig) vegledning av sin oppdragsgiver begynte Torjus Leifsson straks et stort innsamlingsarbeid for Nordiska museet, og i de følgende år ble tusenvis av gamle gjenstander til belysning av norsk kulturhistorie reddet ved svensk offervillighet, som professor W. C. Brögger skrev i 1896.

Blant de tingene Torjus Leifsson sendte til Stockholm i 1877, var også noen kirkesaker fra Vossestrand herred i Hordaland fylke. Det var bl. a. et krusifiks, en kollektiov og den praktfulle treskulpturen som i år smykker omslaget på Fataburen, og som det her skal skrives noen ord om, jvf. bilde 1.

Det merkelige dyret er skåret i lövtre, visstnok björk, og er beregnet på å sees fra siden med kroppen i ren profil. Halen er stukket mellom bakbenene og svunget opp på framsiden av kroppen, og den ender i en dusk som er formet som et trefliket blad. Dyret hviler på bakkroppen, mens forkroppen holdes oppreist på strake ben (potene er borte). Den lange halsen er riflet med flere smale fliker; de faller som en lövemanke ned mot rygg og bryst. Et liknende ornament dekker bakkroppen, men her er det bare antydnet med tynne streker.

Dyret er allikevel ingen löve, for det har menneskehode med rett nese og en svunget bart. Tungen stikker ut av munnen og fyller på det nærmeste det smale hakepartiet. Overansiktet er urimelig bredt for å kunne gi plass til de store öynene, som er

dråpeformet og har tydelig markerte pupiller. Öyenbrynene er tegnet som to skarpe buelinjer, og den høye pannen er kronet av en femfliket kam. Hodet er vendt til siden og böyd svakt nedover. Figuren er malt med en mørk svart-grønn farge, og tre av halsens fliker er røde.

Den elegante og spenstige lövekroppen virker rent akademisk med den fornemme behandling av overflaten, hvor naturalistiske detaljer er forenklet til ornamentale abstraksjoner. Med få og store trekk er også hodet formet; men her er resultatet blitt en voldsom ekspresjonisme, helt dominert av de vidtåpne öynene med de optrukne öyenbryn. Vårt umiddelbare inntrykk er at denne figuren på en merkelig måte må forene ulike strömninger, noe som er av hjemlig rot, og noe annet som skyldes fremmed påvirkning.

Vi kjenner ikke en eneste figur i norsk kirkekunst som i ett og alt minner om dyret fra Vossestrand. Men det er ikke vanskelig å påvise nære slektninger, om vi søker innenfor det sentrale område for vår nasjonale treskjæring i middelalderen. Vi finner dem blant kapitöldyrene på stavkirkeportalene.

En større gruppe stavkirker har på hver side av döråpningen en halvsöyle, som oftest rikt utskåret, og på söylenes kapiteler er plasert et fantastisk dyr. Dyret kan stå fullt oppreist, eller sitte på bakbenene mens overkroppen er løftet, og i et enkelt tilfelle, som kommer på siden av den alminnelige utvikling, er dyret framstilt liggende. Skjemaet er over alt det samme: halen er stukket mellom bakbenene og svunget opp på framsiden av dyret, kroppen står i profil mens hodet er vendt en face. Planene på begge sider av dören og partiet over döråpningen er utskåret med ranker og drakeslyngninger i tett relieff, og der er et storartet kunstnerisk samspill mellom denne ornamentikken og kapitöldyrene. Mens den voldsomme drakekampen beveger seg i flaten og tross all villskap allikevel beholder karakteren av abstrakt linjeornamentikk, står kapitöldyrene med sin fulle plastiske form som et uhyggelig og påtrengende stykke virkelighet.

Bilde 1. Kapitéldyr fra Vossestrand, i Hordaland. Höyde
30 cm. Nordiska museet 16,629 c.

Det er tydelig at dyret i mange tilfelle skal være en löve. Slik står det med grinende kjeft på stavkirkene fra Borgund i Sogn, Hegge i Valdres og Eidsborg i Telemark for å nevne noen eksempler. Men det er bare i de færreste tilfelle at löven opptrer alene. Som oftest er den i ferd med å sluke et menneske, og den blodige scenen er framstilt i det öyeblikk da bare hodet stikker fram av lövegapet. Slik er det bl. a. på portalene fra Ål i Hallingdal, Nore og Flesberg i Numedal og Öyfjell i Telemark, bilde 2. I enkelte tilfelle er hodet på kapitéldyrene slått av, så det ikke lenger er mulig å vite hva det skal forestille. Det gjelder f. eks. portalene fra Hurum i Valdres og Lardal ved Numedalslågen, like på grensen mot Telemark. Vi må ved disse portalene også regne med en annen mulighet, for ved Heddal stavkirke i Telemark er kapitéldyrene utstyrt med menneskehoder, altså en parallell til figuren fra Vossestrand, og det er jo mulig at denne kombinasjonen kan ha forekommet også i andre tilfelle.

Vi kjenner disse dyrene fra Sogn, Gudbrandsdal, Valdres, Hallingdal, Numedal, Telemark og en enkelt bygd som grenser opp til det siste distrikt. Det vil si at kapitéldyrene finnes over et sammenhengende område av fjellbygder på Östlandet, mens de på Vestlandet bare kjennes i et eneste bygdelag, Sogn, hvor der er kort veg over til Valdres og Hallingdal. Innenfor dette store område finner vi også lett plass for figuren fra Vossestrand. Bygda har forbindelse så vel nordover til Sogn som over fjellet til Hallingdal.

Vossestrand har idag to kirker, Upheim og Vinje, og det har vært på samme måten i middelalderen. Kirkene er nevnt i diplomer fra 1300-årene. Vi har grunn til å tro at det har vært stavkirker, og fra en av disse kirkene må figuren i Nordiska museet være kommet. Dyret må ha stått höyt, det viser hodets stilling, og der kan neppe være tvil om at det er et kapitéldyr. Det er riktignok skåret i lövtre, mens det vanlige materiale

har vært furu, men vi kan ikke på dette grunnlag benekte at det har hørt til på en stavkirkeportal. Heller ikke malingen taler mot at dyret har stått på utsiden av en kirke. Der er funnet enkelte spor etter farger på mange stavkirkeportaler, og når fargene er så vel bevart på dyret fra Vossestrand, kan det skyldes spesielle forhold. I begge sogn ble der bygd nye kirker i 1670-årene, og da den gamle kirken ble revet, er kapitéldyret sannsynligvis blitt oppbevart innendørs i den nye. Overflödige ble de gamle ornamenter först da også denne kirken ble kon-demnert og erstattet med en moderne tömmerkirke i 1871.

Om vi sammenlikner dyret fra Vossestrand trekk for trekk med de andre kapitéldyrene, vil vi lett komme til å feste oss ved alle de detaljene som er ulike. Vi har imidlertid lite igjen for slik bare å peke på ulikskap kapitéldyrene imellom. Det vil vise seg å være mere lönnstomt å undersöke om den övrige ornamentikken på stavkirkeportalene kan belyse motiver vi kjenner fra Vossestrand-figuren.

Vi begynner med lövemanken med de ornamentale fliker som utvides nedover og avsluttes med en buet linje. Dette motivet forekommer ved enkelte stavkirkeportaler på halsen til den store draken over döråpningen. Slik er det ved Hoprekstad og især ved Stedje og Borgund kirker i Sogn, men motivet forekommer også på andre portaler, som alle tilhörer den gruppe Lorentz Dietrichson har kalt den sognske type. Det kan ikke være noen tvil om den veg motivet har fulgt. Det må först være utformet på portalplankene med drakerelieffet og er siden blitt overført til lövekroppen på kapitélet. Vi treffer det siden igjen i degenerert form på kapitéldyrene i Hurum stavkirke i Valdres.

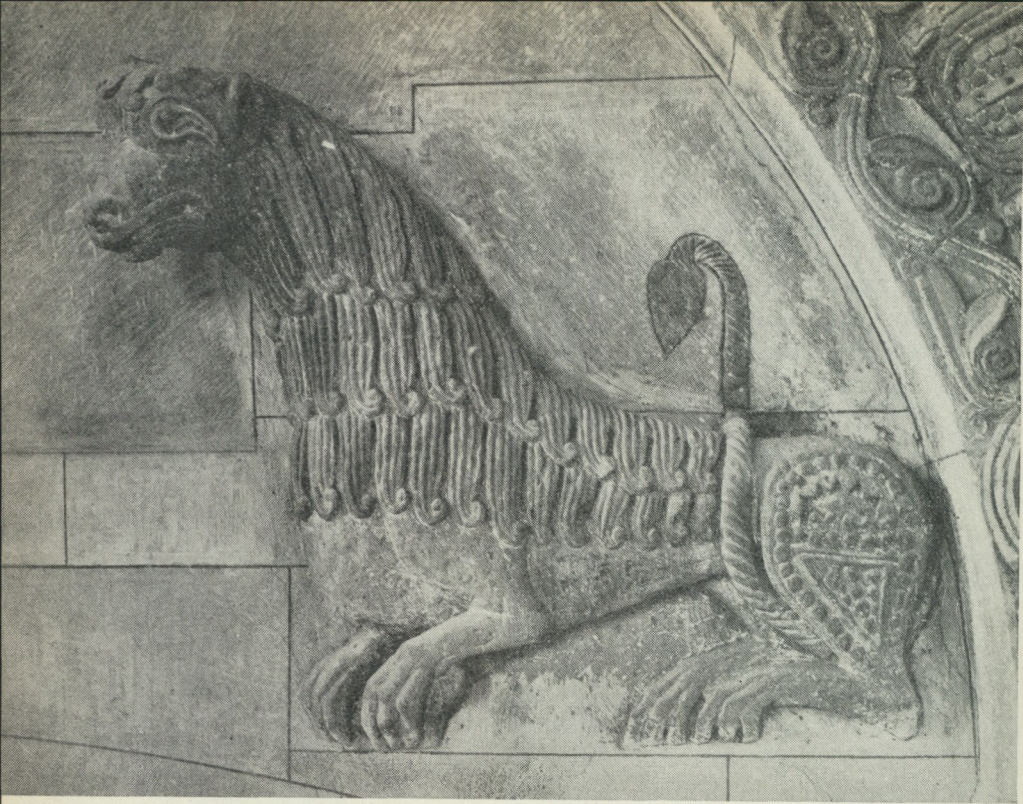
På liknende måte forholder det seg med Vossestrand-figurens karakteristiske öyne. Hovedformen forekommer på drakene ved flere portaler av den sognske type. Og på de to eldste portalene fra Hoprekstad i Sogn og Ulvik i Hardanger finner vi også markeringen av pupillen med et sirkelrundt, svakt buet parti. Denne utforming av pupillen grunner seg på gammel tradisjon i norsk treskjæring og kjennes bl. a. fra Oseberg-funnet. Og når denne detaljen ikke forekommer ved de andre

kapitéldyrene, må det bety at figuren fra Vossestrand står på et eldre trin i utviklingen. Den er det eldste kapitéldyr vi nå kjenner fra norske stavkirkeportaler.

Og vi kan gå enda et skritt videre og si at dyret fra Vossestrand ikke kan være meget yngre enn den første stavkirkeportal som overhodet har vært prydet med kapitéldyr. Der er lagt fram gode grunner for at den klassiske stavkirkeportal kan være skapt i Sogn. Det eldste eksempel vi kjenner idag, er fra kirken i Hoprekstad, som er datert til 1140-årene, og det er mulig at denne kirken også er selve utgangspunktet for hele den senere utvikling. Den overensstemmelse vi på et bestemt, viktig punkt har funnet mellom drakene fra Hoprekstad og dyrehodet fra Vossestrand, gjør at det siste ikke kan være meget yngre enn de første, la oss si at det er blitt til en gang omkring 1150. Men så lang tid må også ha gått før kapitéldyrene kom til Sogn. For når de ikke er noe nødvendig ledd på portalene av den sognske typen, og motivet i det hele forekommer sjelden på Vestlandet, må det bety at kapitellövene ikke har hørt med her fra begynnelsen. De er importert utenfra etterat stavkirkeportalen forelå ferdig i sine grunntrekk.

Hvor kan så de norske treskjærere ha fått idéen til kapitélfigurene?

To löver som er stillet mot hverandre ved en portal, har vært et vanlig motiv i eldre kirkelig arkitektur. Og der er teoretisk mulighet for at nordmenn kan ha sett det mangesteds på sine reiser. Med den livlige forbindelse nordmennene hadde vestover med de britiske öyer kunne det godt være tenkelig at kapitellöven var hentet fra en eller annen steinkirke her. Men det har ikke vært nødvendig å dra over Nordsjøen for å finne motivet, og det er et spørsmål om det ikke ville være langt mere sannsynlig at kapitéldyrene er kommet til Norge fra et av nabolandene. Siden 1103 lå Nordens kirkelige sentrum i Skåne, og den norske kirken hørte under erkebiskopen i Lund, til Norge ble en selvstendig kirkeprovins i 1152. Det var nettopp i denne tid domkirken ved erkebispesetet reiste seg og fikk sin rike og praktfulle dekorative utsmykning under Donatus og

Bilde 3. Löve fra baldakinen ved nordre korskapell, Lunds domkirke. Foto Historiska museet, Lund.

hans elever. Hva ville være rimeligere enn at dette byggverk, det største som ennå var reist i Norden, måtte ha noe å si for dem som nå var ivrig opptatt med å bygge små og store gudshus i de land som hørte under erkebiskopen? Og hvis norske geistlige har hatt anledning til å se et motiv ved domkirken i Lund, og vi finner det samme motivet på kirker de selv har vært med om å bygge hjemme i Norge, må der sterke grunner til for å rokke ved vår første tanke: at det er fra domkirkebygget i Lund inspirasjonen er kommet.

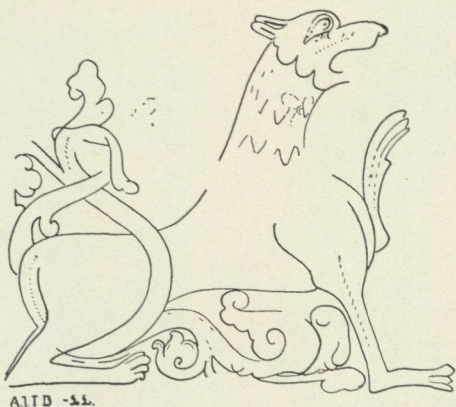
Nå kan vi nettopp ved Lunds domkirke finne et rikt utvalg

Bilde 4. Löve fra innersiden av nordre portalen, Lunds domkirke. Foto Historiska museet, Lund.

av imponerende løveframstillinger.¹ Der har vi de to motstilte løvene som er muret inn i baldakinen ved nordre korkapell, bilde 3, eller det ikke mindre praktfulle eksemplar som ligger på vederlagslisten for buen i det sydöstre hjørne av sideskipet. Som kapitældyr forekommer løvene på portalen i nordre sideskip, så vel på yttersiden som på innersiden, bilde 4, og samme funksjon har løven ved den tidligere nordvestre portal. Mens noen av løvene ligger i rolig, skremmende majestet, er andre i aksjon, reiser forkroppen og løfter den ene poten, eller kaster

¹ Se O. Rydbeck, Lunds domkyrkas byggnadshistoria og E. Wrangel, Lunds domkyrkas konsthistoria.

Bilde 5. Löve i Liber Daticus. Efter E. Wrangel, Lunds domkyrkas konsthistoria.

seg over en stakkars synder og fortærer ham med hud og hår. De utfolder seg alle i full profil idet hodet er vendt samme veg som kroppen, enkelte er utført i høyt relieff, andre som rundskulptur eller som en blanding av begge deler. Felles for alle er at halen er lagt mellom bakbenene og svinget opp på framsiden av kroppen.

Ved siden av disse mektige, dominerende lövefigurene finner vi også andre, på kapiteler og søylebaser. Her er kroppen framstilt i profil, mens hodet sees en face, altså nettopp den stillingen vi kjenner fra de norske kapiteldyrene.

Innflytelsen fra domkirkebygget i Lund har gjort seg gjeldende i erkestiftet så vel direkte som indirekte, så vel i arkitektur som ornamentikk. Her skal bare minnes om at en lövefigur i det kjente håndskriftet Liber Daticus fra ca. 1145, bilde 5, viser en påfallende overensstemmelse med lövene på domkirken og sannsynligvis er inspirert direkte herfra. Det gir et lite fingerpek om de mange veger innflytelsen fra domkirken kan ha tatt. Og på samme måte som vi har grunn til å regne med at den skulpturale ornamentikk i Lund kan ha influert på miniatyrkunsten, må vi tro at samtidig miniatyrmaleri har övd sterk innflytelse på utformingen av ornamentikken på stavkirkeportalene i Norge.

Bilde 6. Kapiteldyr fra Tuddal stavkirke i Telemark. Nordiska museet 7,137.

Et par detaljer ved fantasidynet fra Vossestrand vil også kunne forklares ved en henvisning til domkirken i Lund, mens det ellers skal være vanskelig å finne paralleller til dem. Flikene på bakkroppen finner vi igjen som friserde lokker på flere av lövene i Lund (bl. a. fra innsiden av den nordre sideskipsportal og på kapitælet ved nordre kryptportal). Og den merkelige kammen dyret fra Vossestrand har överst på hodet, kan kanskje stilles sammen med lokkene som faller ned i pannen på enkelte av lövene i Lund. I begge tilfelle gjelder det at utformingen er vidt forskjellig; men det er fristende å tro at det er de samme motiver vi finner, og at der er en sammenheng mellom dem.

De trekk vi her har samlet, kan da fortelle oss dette: Den klassiske stavkirkeportal var fullt utformet i Sogn i 1140-årene. Den var en original omdiktning av drake- og rankemotiver som allerede tidligere hadde hjemstavnrett på stavkirkene, og som

Bilde 7. Kapitéldyr ved loftdör på Loftsgarden Vå, Rauland i Telemark. Foto Halvor Vreim 1942.

nå ble samlet til et mektig hovedmotiv rundt portalen. Skurden bygde på gammel tradisjon; vi har nevnt utformingen av drakeøyet. Og den hadde skapt originale former; vi har nevnt orneringen på drakehalsen.

I denne situasjon trengte så en ny idé inn, kapitéldyret med lövekropp. For alle dem som var kommet til de store festligheter ved innvielsen av Lunds domkirke i 1145, må synet av all den nye löveskulpturen ha vært en av de største sensasjoner. Det varte heller ikke lenge för kapitellövene slapp til på en og annen stavkirkeportal. Men så streng var den kunstneriske regi at dyret øyeblikkelig ble omskapt så det passet i det nye miljø.

Vi har sett at lövemanken ble skåret som orneringen på drakehalsen, og kapitældyrets öye ble formet som drakeöyet på portalplankene. Det nye motivet slo allikevel ikke igjennom i det distriktet hvor stavkirkeportalene var blitt til, og det ble kirkebyggerne östenfjells som for alvor gikk inn for og utviklet videre motivet fra Lund.

Det vil være velkjent for svenske lesere at faunaen på domkirken i Lund er importert fra Italia. Motivet med de motstilte lövene ved en portal er hentet fra Lombardiet og overflyttet direkte til Skåne gjennom utenlandske steinhoggere. Men motivet er heller ikke oppstått på italiensk grunn, det kan föres tilbake til orienten, hvor lövene siden urgamle tider har opptrått som dörvoktere. Det gjelder så vel de rene profildyr som dem som har kroppen i profil og hodet en face. Og det er ikke bare det dekorative motiv, men sikkert også noe av den symbolske betydning som er overtatt, og gitt nytt innhold i den kristne forestillingskrets. De motstilte lövene står som voktere ved kirkeportalen. De symboliserer styrken, som er vernet mot ondskaper. Og når styrken skal tolkes religiöst, blir den löven av Juda, symbolet på Kristus. Slik er antakelig flere av lövene i Lund tenkt, og slik må vi oppfatte enkelte av lövene ved stavkirkeportalene. De er den sterke og uredde löve av Juda, som står på vakt ved kirkedören, mens ondskapens makter ryker sammen i en selvfortærende kamp i drakeornamentikken rundt portalen.

Men löven er ikke bare et symbol på Kristus, den kan også være selve djevelen, som ifölge bibelens ord går omkring som en brölende löve og sluker alle den kan komme over. Også i denne betydning opptrer lövene i Lund. Og på stavkirkene må de kapitældyrene som har et menneskehode i munnen, være den ondes symbol. Han var fienden, som alle måtte vokte seg for, det skulle være det siste en ble minnet om för en gikk inn i Guds hus.

Et slikt ondskapens symbol må også dyret fra Vossestrand være. Det rekker tunge til menigheten som skal inn i kirken. Da er det godt å vite at kirkedören kan sammenliknes med

den rette tro som fører inn til kristenfellesskapet, som det heter i en gammelnorsk preken.

Kapitældyrene på stavkirkeportalene tilhører 1100- og 1200-årene, men vi har også eksempler på at tradisjonen har holdt seg langt ut over denne tid. Fra den nedrevne stavkirken i Tuddal i Telemark har Nordiska museet to portalplanker, hvor kapitellövene opptrer for siste gang, bilde 6. En eldre kirke i Tuddal var brent i 1369 eller kort tid i forvegen, og plankene fra den nye kirken må derfor kunne dateres til ca. 1370. Den energiske rytmen i båndslengningene er avløst av en ranke som har som sin viktigste oppgave å fylle en flate. Og kapitellövene er blitt to ufarlige misfostre, som gjør hva de kan for å fornekte sine høye aner på de romanske kirkebygg. Det er bygdekunst, som til overflod markerer at den levende ornamentale tradisjon ved de norske stavkirker er i ferd med å ebbe ut.

Men før det kom så langt, hadde kapitellövene gjort spranget fra stavkirken til profane laftverkshus. På middelalderloft fra Telemark og Numedal hender det at dørene er innrammet av søyler med kapitél og to motstilte löver på kapitélene, bilde 7. Med kroppen i profil og hodet en face, med vidtåpne öyne og gapende kjeft står de som like skremmende voktere av inngangen til bondens bur som deres slektninger på stavkirkeportalene står som dörvoktere ved Guds hus.

Hele den utvikling som her er skissert, rummes innenfor de to ytterpunktene vi kan studere i Nordiska museet. Portalen fra Tuddal viser avslutningen, og figuren fra Vossestrand står som et uovertruffet mesterverk ved begynnelsen. Den tilhører en tid da vi med større rett enn noen sinne kan tale om en felles-europeisk kultur. Den er selv et uttrykk for hvor sterkt og levende fellesskapet har virket, og samtidig minner den om hvor selvstendig de nasjonale særdrag kunne utfolde seg innenfor fellesskapet. Den lille djevel kan med god grunn rekke tunge til en menneskeslekt som har forbrutt seg mot fellesskapet og hadde glemt hemmeligheten ved kreftenes likevekt.